

Examining the Difference in the Approach of the Shiite Clergy during the First and Second Russo-Iranian Wars

Javad. Noorian¹, Amirteymour. Rafiei^{2*}, Hamidrza. Safakish³

¹ PhD Student, Department of History, Mahlat Branch, Islamic Azad University, Mahlat, Iran

² Assistant Professor, Department of History, Mahlat Branch, Islamic Azad University, Mahlat, Iran

³ Assistant Professor, Department of History, Central Tehran Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran

* Corresponding author email address: amirteymourrafiei@yahoo.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Noorian, J., Rafiei, A., Safakish, H. (IN PRESS). Examining the Difference in the Approach of the Shiite Clergy during the First and Second Russo-Iranian Wars. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*.

© 2024 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

The Russo-Iranian Wars are recognized as one of the most significant stages marking the entry of the Shiite clergy into the political arena. The central question of this study, conducted using a descriptive-analytical method and based on library sources, is essentially this: what is the difference in the approach of Shiite clerics toward the Russo-Iranian Wars in the first versus the second phase, and how did their roles differ between these two periods? The findings of this research indicate that, fundamentally, the role of the clergy in the first phase of the Russo-Iranian Wars, which concluded with the Treaty of Gulistan (1813), was primarily theoretical and ideological, manifested through the issuance of fatwas and the composition of jihadist treatises. However, during the second phase, which culminated in the Treaty of Turkmenchay (1828), their involvement was not limited to issuing fatwas; they also participated directly on the battlefield alongside the Iranian army.

Keywords: war, Iran, Russia, clergy, Shiite.

EXTENDED ABSTRACT

The engagement of Shiite clergy in the political sphere of Qajar Iran reached a crucial turning point during the two Russo-Iranian wars, which served as defining moments for clerical activism and its evolving nature. During the first war (1804–1813), culminating in the Treaty of Gulistan, the clerics adopted an ideological stance, participating predominantly through fatwas and religious treatises. Their contribution remained within the bounds of theological justification and religious mobilization, without direct involvement in military campaigns. This orientation aligned with their traditional role as moral and spiritual guides in society, who, in response to Russia's imperial aggression and occupation of Caucasian territories such as Ganja and Georgia, issued proclamations that framed the conflict as a holy war. Leading religious figures such as Sheikh Ja'far Kashif al-Ghita and Seyyed Ali Tabataba'i articulated this viewpoint, asserting that safeguarding Islamic territories against infidel aggression was not merely permissible but a divine obligation (Ghaem Magham Farahani, 1978; Jafarian, 1994; Rajabi, 1999). This phase of clerical activism established a foundation for clerical-state alignment, as evidenced by the public endorsements of Fath Ali Shah by notable clerics, who depicted the monarch's campaigns as sanctioned jihad under the guardianship of religious law (Halm, 2010; Hedayat, 2001). These developments signaled a nascent but profound integration of religious authority into political-military discourse, situating the Shiite clergy as indispensable actors in Iran's resistance against colonial encroachment.

In contrast, the second Russo-Iranian war (1826–1828), ending in the Treaty of Turkmenchay, witnessed a dramatic transformation in the role of the Shiite clergy. Unlike their earlier reserved stance, prominent clerics now assumed physically active roles on the battlefield. This shift was not merely symbolic but reflected a new theological interpretation of jihad, wherein the clergy were no longer content to serve as distant motivators but positioned themselves as combatants and national leaders in war strategy. Figures like Seyyed Mohammad Mujahid and Molla Ahmad Naraqi did not limit themselves to issuing edicts but also participated in war councils and even led troops, reflecting a significant evolution in the clerical understanding of their religious and national duty (Rajabi, 2004; Sepehr, 2011). This increased visibility and direct engagement stemmed partly from frustrations with the inadequacies of the Qajar military and the failure of diplomatic maneuvers with European powers, including unfulfilled promises from Britain and France (Etemad al-Saltaneh, 1978; Madani, 1982). The clerics perceived their involvement as essential to preserving Islam and Iranian territorial integrity in the face of a militarily superior adversary, embedding their authority more firmly into statecraft and national identity. The call to arms was not only a spiritual directive but a political act that redefined clerical legitimacy in the modern Iranian context.

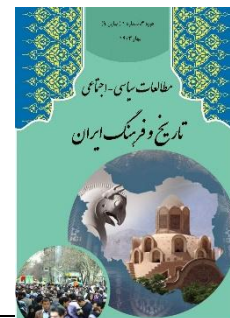
This transition was also underscored by complex negotiations between the court and the religious establishment, wherein the state's dependency on clerical support became more pronounced. As the Qajar state faced both external threats and internal discontent, the authority of the clergy served as a crucial source of mass mobilization and legitimacy. However, this relationship was fraught with tension. While Abbas Mirza and his advisors recognized the strategic value of clerical support, they often did so out of political necessity rather than ideological alignment. The crown prince's correspondence reveals a pragmatic approach, wherein he sought to use the clergy's influence as a diplomatic lever or military motivator, particularly in dealings with foreign envoys (Ghaem Magham Farahani, 2001). Conversely, the clerics, emboldened by their rising public esteem, began asserting claims of autonomy in military and

political affairs, as reflected in their unequivocal fatwas and unilateral calls to arms. This dynamic created an uneasy power-sharing arrangement, with each side attempting to harness the other's authority while maintaining its own ideological sovereignty. Such interactions illustrate the emergence of a dual sovereignty structure in early 19th-century Iran, where the state and the religious establishment coexisted in a complex dance of mutual dependency and latent rivalry.

Notably, the popular response to clerical calls for jihad was immense. In towns such as Tabriz and Qazvin, ordinary citizens revered clerics not only as spiritual leaders but as saviors of the homeland, often responding to their arrival with public rituals, mass gatherings, and displays of deference that bordered on the sacred (Modarres Tabrizi, 1990). This surge of support extended to the front lines, where clerics clad in white shrouds—a symbol of martyrdom—led processions, motivated troops, and in some cases, directly engaged in combat. However, such widespread reverence also magnified the stakes of clerical involvement. When the war ended in yet another devastating defeat for Iran, codified in the humiliating Treaty of Turkmenchay, the backlash was severe. The moral authority of the clergy, once unassailable, came under public scrutiny, with accusations of religious overreach and strategic naivety becoming more vocal. This period witnessed the beginning of a more cautious clerical approach to direct political intervention, as the costs of conflating spiritual authority with military command became starkly apparent. For some clerics, the defeat served as a spiritual test; for others, it underscored the limits of theological reasoning in the face of realpolitik and modern warfare (Keshavarzi, 2000; Mirzaei, 2011).

The outcomes of these wars also had long-term implications for the clerical institution and its place in the Iranian sociopolitical hierarchy. Despite the ultimate failure on the battlefield, the visibility and perceived sacrifice of the clerics during the second war fortified their role in national consciousness. Their transformation from peripheral spiritual guides into active shapers of state affairs laid the groundwork for future religious-political movements, including the Constitutional Revolution and the 1979 Islamic Revolution. Yet, the post-war period was also marked by introspection and strategic recalibration within the clerical establishment. Prominent scholars began reassessing the scope of religious authority in state matters, contemplating whether political engagement should remain a moral imperative or retreat into spiritual domains. This ambivalence was further compounded by critiques from royal officials and foreign observers, who blamed clerical zeal for prolonging conflict and exacerbating Iran's geopolitical vulnerabilities (Adamiyat, 1985). Nonetheless, the legacy of this period endured, shaping not only the institutional memory of the Shiite clergy but also the Iranian public's expectations of their religious leaders in times of crisis.

In conclusion, the two Russo-Iranian wars offer a vivid tableau of the evolving interplay between religion and politics in Qajar Iran. They mark a significant moment of transformation in which the Shiite clergy expanded their role from spiritual arbiters to active political agents and even military participants. While the consequences of their engagement were mixed—bolstering their public stature in the short term but leading to strategic setbacks and reputational damage in the long run—the broader historical impact was profound. These conflicts crystallized the potential and perils of clerical involvement in state affairs, leaving an indelible mark on the trajectory of Iran's political-religious evolution. The dual legacy of triumph and tragedy continues to inform contemporary debates over the role of religion in governance, underscoring the enduring relevance of this pivotal chapter in Iran's modern history.

بررسی تفاوت رویکرد روحانیت شیعه در دور اول جنگ‌های ایران و روس نسبت به دور دوم

جواد نوریان^۱، امیر تیمور رفیعی^{۲*}، حمید رضا صفاکیش^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

۲. استادیار گروه تاریخ، واحد محلات، دانشگاه آزاد اسلامی، محلات، ایران

۳. استادیار تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

*ایمیل نویسنده مسئول: amirteymourrafiei@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی/اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

نوریان، جواد، رفیعی، امیر تیمور، و صفاکیش، حمیدرضا. (در دست چاپ). بررسی تفاوت رویکرد روحانیت شیعه در دور اول جنگ‌های ایران و روس نسبت به دور دوم. مطالعات سیاسی-اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران.

از جنگ‌های ایران و روس به عنوان یکی از مهمترین مراحل ورود روحانیت شیعه به عرصه سیاست یاد می‌شود. مهمترین مسأله این پژوهش که با روش توصیفی تحلیلی و استفاده از منابع کتابخانه بدان پرداخته می‌شود آن است که اساساً تفاوت رویکرد علمای شیعه نسبت به جنگ‌های ایران و روس در مرحله اول و مرحله دوم چیست و نقش آنان در این دو دوره، چه تفاوتی باهم دارد؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که اصولاً نقش آنان در مرحله اول جنگ‌های ایران و روس که به فرجام عهدنامه گلستان رسید، صرفاً به صورت نظری و تئوری در قالب صدور فتوی و نگارش رسائل جهادی بوده است اما در دوردوم که منجر به صدور عهدنامه ترکمانچای گردید نه فقط به صورت صدور فتوی، بلکه عملاً در کنار ارتش ایران به صورت حضوری نیز در میدان جنگ شرکت کردند.

کلیدواژگان: جنگ، ایران، روسیه، روحانیت، شیعه.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

مقدمه

با تاسیس سلسله قاجاریه، تحولی مهم در موقعیت سیاسی و اجتماعی علما و روحانیان شیعه در جهت افزایش نسبی اعتبار و نفوذ سیاسی، اجتماعی و اقتصادی آنان در جامعه به وجود آمد. هر چند بخشی از نفوذ اجتماعی و موقعیت روحانیت شیعه در ایران عصر قاجاریه، تداوم موقعیت و نفوذ سیاسی اجتماعی به وجود آمده، در آستانه تشکیل حکومت قاجاریه و نخستین مراحل تکوین و پویای این سلسله، به ویژه در مقایسه با موقعیت متزلزل علما در سالهای فترت میان انقراض سلسله شیعی مذهب صفویه تا برآمدن حکومت قاجار، عامل مهمی بود که به افزایش نسبی نفوذ روحانیت در جامعه ایران انجامید. بر خلاف نظر بسیاری از نویسندگان، پادشاهان قاجار برای کسب مشروعیت و مقبولیت اجتماعی، نیازی به تأیید آنان توسط علمای دینی نداشتند. زیرا عموماً اقتدار آقا محمد خان و مهارت‌ها و پشتکار فراوان وی و همچنین قدرت وی در سرکوب رقبا، عامل تشکیل سلسله قاجار گردید و پادشاهان بعدی همچون همه سلاطین قبلی ایران، عموماً از طریق توارث به سلطنت رسیدند و مطلقاً نه برای شخص پادشاه و نه برای عموم مردم، چنین فرهنگی وجود نداشت که این سلطنت مورد تأیید روحانیت شیعه قرار بگیرد یا خیر، اما آنچه در این میان اهمیت داشت با توجه به فضای دینی جامعه ایران و جایگاه عمیقی که علمای دین در بین مردم داشتند، ارتباط سلاطین با ایشان و تأیید سلطنت آن‌ها و روش حکمرانی ایشان، قطعاً بر اعتبار و جایگاه ایشان می‌افزود و البته در جلوگیری از شورشهای محلی برعلیه سلطنت موثر بود. از نمودهای موثر در همکاری‌های وسیع روحانیت شیعه با حکومت قاجار، پدیده جنگ‌های ایران و روس است. این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به پرسش‌های اساسی ذیل است.

(۱) نقش روحانیت شیعه در دور اول جنگ‌های ایران و روس چیست؟

(۲) علمای شیعه در مرحله دوم نبرد ایران با روس‌ها چه نقشی ایفا کردند؟

(۳) تفاوت‌های اساسی نقش علما در دور اول این جنگ‌ها با مرحله دوم در چه مواردی بوده است؟

جنگ‌های اول ایران و روس و نقش نظری علما

جنگ‌های ایران و روس، به دو دوره جنگ میان ایران و روسیه (۱۲۲۸ق-۱۲۴۳ و ۱۲۴۱-۱۲۴۱) بر سرتصرف منطقه قفقاز اطلاق می‌گردد که به شکست ایران و انعقاد عهدنامه‌های گلستان و ترکمانچای منجر گردید. این جنگ‌ها از اثرگذارترین وقایع دو قرن اخیر ایران، در ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی بودند. مهم‌ترین علت این جنگ‌ها، سیاست‌های توسعه طلبانه روسیه بود، سیاستی که از زمان پترکبیر و با رشد سرمایه‌های تجاری روسیه شروع شد.

گمانه‌ها بر این مبناست که روس‌ها از اواخر حکومت صفویه به ویژه از دوره حکومت پترکبیر، اندیشه تصرف قفقاز را در سر می‌پروراندند. اما با تلاش‌های نادرشاه افشار و مرگ پتر، تلاش آن‌ها به طور موقت ناکام ماند. با این حال اندیشه‌های پترکبیر برای تسلط بر قفقاز و دیگر سرزمین‌های ایرانی، در وصیت‌نامه منتسب به وی برای بازماندگانش باقی ماند. در آن وصیت‌نامه اشاره شده بود که هندوستان مخزن ثروت عالم است و برای رسیدن به آن، باید تمام موانع موجود را از میان برد و با انحطاط و اضمحلال ایران، به سمت خلیج فارس و آب‌های گرم پیشروی کرد. کاترین دوم برای عملی ساختن وصیت منسوب به پترکبیر، درصدد تصرف قفقاز برآمد (Tale & Kazemzadeh, 2001).

گرجستان از مهم‌ترین ایالت‌های قفقاز بود که اغلب وابسته و خراج‌گزار دربار ایران بود، اما بدرفتاری پادشاهان ایرانی و تضاد مذهبی موجود، آن‌ها را از ایران و حاکمیت آن دور ساخت. در نتیجه، هم زمان با پیشروی روس‌ها در قفقاز و بی‌توجهی حکومت زندیه به حاکمیت ایران در آن منطقه، هراکلیوس حکمران گرجستان، در شعبان سال ۱۱۹۷ق، طی معاهده گیورگیوسک، خود را تحت الحمایه روس‌ها درآورد. (Tajbakhsh, 1983).

آقا محمد خان برای رسیدن به پادشاهی، در پی احیای قلمرو سرزمینی ایران در دوره صفویه برآمد. از این رو، به گرجستان حمله کرد و کشتار وسیعی در آنجا راه انداخت. اما قدرت نظامی واداری در گرجستان ایجاد نکرد. دولت روسیه در سال ۱۲۱۵ق ابتدا خود را حامی گرجستان قرار داد و با این عنوان که اهالی گرجستان غالباً عیسوی مذهب می‌باشند و به نام طرفداری از هم کیشان خود در آنجا نفوذ نموده و کم‌کم خود را وارث هراکلیوس هشتم و مالک گرجستان اعلام کرد و بدون رعایت حقوق ایران ناحیه گرجستان را به ممالک خود ضمیمه ساخته و در سواحل رود فاز به تهیه موسسات نظامی پرداخت و البته به همان هم اکتفا نکرد و برای توسعه خاک خود بهانه‌هایی تراشید و بالاخره رسماً در سال ۱۲۱۸ق به ایران اعلام جنگ نمود (Lachini, 1947).

بدین ترتیب قوای روس تحت فرماندهی ژنرال لازاروف و بدون مقدمه در همین سال به شهر گنجه حمله نمود و اهالی آنجا را قتل عام نمود. در این هنگام اهالی گرجستان نیز به فکر دولت پیشین خود افتادند و به دولت ایران متوسل گشتند و از پادشاه ایران کمک خواسته و او را دعوت به تسخیر گرجستان نمودند. فتحعلیشاه نیز که گرجستان را حق ایران می‌دانست و از قتل عام شهر گنجه نیز برآشفته بود، لذا دعوت گرجیه را پذیرفت و اینمساله ناچار به جنگ اول میان ایران و روس منجر شد که ده سال تمام به طول انجامید (Guzanlu, 1983). همچنین در این زمینه باید به ساختار سیستم حکومت فتحعلیشاه نیز اشاره کرد. زیرا ساختار حکومت فتحعلیشاه به واقع در نقطه مقابل آقا محمد خان قاجار بود. فتحعلیشاه به تجمل و تشریفات و نیز جاه و جلال خود و به رخ کشیدن آن علاقه بسیار داشت و به چاپلوسان نیز اهمیت می‌داد و خود را فردی پراهمیت نشان می‌داد. فتحعلیشاه چادر نمادی عمومی را برچید و در تهران قصر باشکوه گلستان را در میدان ارگ (پانزده خرداد) برپا نمود (Zibakalam, 1998).

بدیهی است گرایش‌های تشریفاتی شاه به ویژه نفوذ آن به درون سپاه والگو شدن زندگی اشرافی به جای روحیه جنگاوری، تا چه اندازه در تضعیف سپاه موثر بود. آن هم در شرایطی که دولت در مقابل تهدید دشمن خارجی، به شدت نیازمند نیروهای مسلح بسیار قوی بود. به همین علت دولت فتحعلیشاه به دلیل ضعف ساختاری و کارکردی اش ناچار بود از نیروهای خارج از حکومت بهره گیرد. در این خصوص دو منبع وجود داشت. یکی کمک از دولت‌های خارجی همچون فرانسه و انگلیس و دوم بهره‌گیری از قدرت معنوی و دینی و اجتماعی روحانیان در بسیج مردم (Mozaffari, 2008).

تلاش دولت ایران در سه سال اول جنگ برای جلب حمایت انگلیس نتیجه نداد. از این رو، با توجه به انگیزه‌ای که فرانسه برای دستیابی به هندوستان به عنوان مستعمره انگلیس داشت، به سوی ناپلئون متمایل شد. پس از معاهده فین کن اشتاین (۱۸۰۷م) ناپلئون متعهد شد روس‌ها را وادار کند شهرهای اشغال شده ایران را تخلیه کنند و قشون ایران را تقویت نماید. در مقابل، دولت ایران نیز متعهد گردید اجازه عبور قشون فرانسه برای حمله به هندوستان را بدهد (Etemad al-Saltaneh, 1978, 1988; Madani, 1982). با توجه به رقابتی که بین سه دولت فرانسه، انگلیس و روسیه وجود داشت، ناپلئون برای رسیدن به اهداف خود تلاش کرد با روسیه نیز پیمان ببندد. از این رو در کنار رودخانه نیمن، تزار روس را در آغوش گرفت و توصیه کرد ایران نیز با روسیه صلح کند. مدنی، همانجا (در این میان، دولت انگلیس نیز کوشید با وعده مساعدت به ایران و فرستادن سرجان ملکم و هارفور دجونز، مانع دوستی دولت ایران با فرانسه شود. به دنبال اقدامات دولت انگلیس، دو عهدنامه مجمل (۱۸۰۹م) و مفصل (۱۸۱۴م) بین دو دولت امضا شد، اما ایران عملاً کمک‌های انگلیس را آن گونه که لازم بود، دریافت نکرد. سرانجام با توجه به خطر روز افزون ناپلئون، اتحادی بین روسیه، انگلیس، اتریش، سوئد و دیگر دول اروپایی به وجود آمد که به دنبال آن ناپلئون شکست خورده منجر به استعفا شد. (اعتماد السلطنه، همانجا) خلاصه این که، تمسک دولت فتحعلی شاه به دولت‌های خارجی برای مقابله با تهدیدهای روسیه بی نتیجه ماند. به همین علت تنها منبع دومی که دولت می‌توانست در مقابل تهدید روس‌ها از آن بهره جوید، قدرت مذهب و روحانیت شیعه بود.

در دوره اول جنگ‌های ایران و روس، علما به صورت حضوری در جنگ نبودند و نقش آنان تنها منوط به نگارش رساله‌های جهادیه و صدور فتوا جهت الزام همگان به شرکت در جنگ بوده است. در واقع تفاوت مهم نقش علمادر دوره اول جنگ‌های ایران و روس، با دور دوم این جنگ‌ها در همین نکته مهم پنهان شده است که در دور اول این جنگ‌ها، علما به صورت نظری و صدور فتوی، مشوق دیگران برای حضور در جنگ بوده اند اما در دور دوم این نبردها رسماً و به صورت حضوری در میدان جنگ حضور یافتند. نگارنده روضه الصفا در خصوص فتوای مجتهدین در نبرد اول ایران و روس آورده است:

علمای اعلام و فضلالی اسلام اتفاق کردند که محاربه با روسیه جهاد است و خاقان قاجار غازی جاهد فی سبیل الله را در این باب رسالات نگاشتند و احکام مرقوم داشتند و جناب قائم مقام میرزا عیسی فراهانی رساله جهادیه جمع کرد و خلق ایران را بر مدافعه روسیه رغبت و شفع افزود (Hedayat, 2001).

یکی از اولین و موثرترین علمایی که فتوی به جهاد با روس‌ها را داد مرحوم کاشف الغطا بود. وی با اینکه به خاطر حمایت همه جانبه از فتحعلیشاه مورد اعتراض شدید داماد خود سید صدر عاملی قرار گرفت، اما با وجود این، خواستار حمایت و اطاعت همه اقشار جامعه از فتحعلیشاه در این نبرد و اطاعت از دستورات وی شد تا جایی که گفت: هر که در سپاه ایشان قتل شود، مثل آنست که در لشکر ما به قتل رسیده و آنکه اطاعت ایشان کند چنان است که اطاعت ما کرده، هر که ایشان را یاری نکند ندیم ندامت شود و محروم از شفاعت ما در روز قیامت باشد (Rajabi, 1999).

کاشف الغطا در جایی دیگر در این خصوص آورده است:

ای شیعیان پاک نیت و دوستداران ویژه ما، بدانید که سیاست جهاد و دفع کفر مخصوص به سروران امت از انبیا و ائمه و جانشین آن‌ها از میان علماست. پس ما، از آنجا که امکان ظهور و اقدام به این کار برایمان فراهم نیست، اجازه می‌دهیم به پادشاه زمان و یگانه دوران، بنده ما که به بندگیش نزد ما اعتراف کرده فتحعلی شاه خدا نگهدارش بادو جانشین و فرمانده لشکرش در آذربایجان شاهزاده عباس میرزا که خدایش زیر سایه ما و مشمول شفاعت ما قرار دهد، به فراگرد کردن سپاه و درهم شکستن شوکت اهل سرکشی و انکار (Ghaem Magham, Farahani, 1978).

همچنین هانس هالم، شیعه شناس آلمانی به سندی از فتوای شیخ جعفر با این مضمون دست یافته است که در آن فتوا داده است: از آنجایی که من مجتهد، یکی از کسانی هستم که می‌تواند ادعای نمایندگی صاحب الزمان را داشته باشد، به سلطان فتحعلیشاه اجازه می‌دهم آنچه برای تجهیز سربازان و قشون لازم است بر دارد و به منظور بیرون راندن کافران، شورشیان و مرتدان مصرف کند (Halm, 2010).

همگام با شیخ جعفر، یکی دیگر از اولین افرادی که در دور اول جنگ‌های ایران و روس اقدام به نگارش رساله جهادیه کرد، سید علی طباطبایی (۱۱۶۱ق-۱۲۳۱) معروف به صاحب ریاض است. طباطبایی در این رساله که در زمان جنگ‌های ده ساله ایران و روس به رشته تحریر درآورد، تمام مسائل جهادی از قبیل بسیج همگانی، کمک‌های مالی، سربازگیری، مخارج جنگ، وغنائم را در آن آورده است. طباطبایی جهاد را بی قید و شرط واجب دانسته است و اجرای تمام واجبات و غیر آن و حفظ استقلال دولت اسلامی را وابسته به جهاد مسلمین دانسته است:

بر جمیع مسلمین وعامه مکلفین واضح و آشکار است که در این چند ساله کفار روس، هجوم بر بلاد مسلمین آورده، درصدد تسخیر ممالک مسلمین می‌باشند، و این مطلب بر علما واضح و لایح است که عزت و رواج دین به استقلال دولت اسلام است، و هرگاه ضرری از کفار به دولت اسلام رسد، بدیهی است که به دین اسلام رسیده، پس خطاب می‌شود به عموم مکلفین و مسلمین خواه دور از ثغور باشند، یا اهل ثغور به کفار نزدیک باشند، یا دور که موافق حکم الهی و شرع حضرت رسالت پناهی، به جد و جهد تمام علی قدر الوسع والطاقه به دفع کفار لئام برآورند، و

واجبی را که تمام واجبات و مستحبات بسته به آنست، متروک نسازند، و در حفظ دین و دولت و بقای عرض و مال کمر جد و اجتهاد ببندند، نوعی مدافعه و مجاهده به عمل آورند که روز قیامت جواب صاحب دین توانند داد (Jafarian, 1994).

وی سپس در ادامه اطاعت از فتحعلیشاه در امر جهاد را واجب دانسته و با نگارشی چاپلوسانه می‌گوید:

پس بر هر که متصف است به صفت اسلام، و مصمم است به طاعت نبی و امام، واجب است که در جهاد مشرکین متابعت پادشاه اسلام کند و برهمگی حاضر چه غایب لازم است که سدر حال کند، و تهیه اسباب قتال نمایند، از هر سو به جانب سلطان پویند، و آن حضرت را به اواز بلند گویند که جان‌های ما فدای تو باد، اگر در مهمی از قتال فرمان دهد به اطاعتش شتابند (Jafarian, 1994).

مرحوم ملا احمد نراقی نیز در این ایام جهاد با روسیه را واجب شمرده و رفتن به جهاد را جای شک و شبهه نمی‌دانست:

و جوب جهاد و مقاتله طایفه روسیه محل شبهه و نزاع نیست. و جوب جهاد با این طایفه تاملی ندارد و در حرمت تقاعد و باز ایستادن و کناره گیری از قتال ایشان جای تشکیک نیست (Rajabi, 2004).

بدین ترتیب و در آستانه جنگ ایران و روس و نیز در هنگامه آن، موجی از فتوای مجتهدین مورد وثوق مردم در جامعه به جریان افتاد. بعد از صدور فتوای علما و تشویق آن‌ها مبنی بر شرکت همگان در جنگ در کمترین زمان، مردم سراسر ایران خصوصاً آذربایجان به حرکت درآمد، با امکانات و وسایل، مهیای جدال با روسیه شدند. در مناطق قفقاز، روحانیان محلی اقدام به جنگ با روسیه نمودند. بعضی کفن پوشیده وارد معرکه جنگ شدند. حتی بعضی از علما مانند شیخ احمد کرمانشاهی در آن موقع به حيله‌های انگلیس در ایران و جهان اسلام پی برده بر ضد نیرنگ‌ها و فریب‌های دولت انگلیس فتوا صادر کردند و از دولت قاجار خواستند که جلوی نفوذ آن‌ها در کشورهای اسلامی از جمله ایران گرفته شود.

حتی در میانه جنگ و در سال ۱۲۲۵ ق حسین خان سردار حاکم ایروان، وقتی احساس کرد که با نیروهای اندکی که در اختیار دارد، کمتر امید به پیروزی خود و شکست روس‌ها می‌تواند داشته باشد، علما و روحانیان شهر ایروان را دعوت کرد که اهالی مسلمان این شهر را وادار به جهاد و پیوستن به صفوف جنگجویان و مدافعین بنماید، به تقاضای فرمانده ایروان علما و روحانیون به هیجان و جنبش درآمد برای تهییج و تحریض اهالی مسلمان شهر به نبرد علیه دشمن، کفن می‌پوشند و در میان مردم ظاهر شده در کوچه و خیابانهای ایروان به حرکت در می‌آیند و چند تن از آن‌ها نیز در مساجد اجتماع کرده با خطابه‌های شورانگیز مسلمانان را به جنگ و جهاد می‌خوانند (Najmi, 1995). در نتیجه دور اول جنگ‌های ایران و روس با فراز و نشیب‌های بسیاری به مدت ده سال ادامه یافت.

فتحعلیشاه بعد از سال‌ها درگیری با روسیه، در نتیجه رویدادهایی ناگوار، بالاخره متوجه شد که پیروزی نهایی نیروهای منظم و نامنظم او بر نیروهای تعلیم دیده روسیه مقدور نیست و در جنگ اصلاندوز نیز این واقعیت آزمایش شده و دیده بود نیروهای پنج هزار نفری عباس میرزا که بهترین نیروهای او را تشکیل می‌دادند، چگونه از یک نیروی کوچک روسی شکست خورده و متحمل تلفات جبران ناپذیری گردیده بودند. قبل از آن نیز اطلاع داشت که ترک‌های عثمانی بعد از شش هفت سال جنگ با روس‌ها ناچار با انعقاد عهدنامه بخارست در ۲۸ ماه مه ۱۸۱۲ م و تسلیم بسارابی به روسیه، به نیرومندی و پیروزی روس‌ها اذعان کرده بودند. از طرف دیگر وصول اخبار مربوط به شکست و هزیمت نیروهای ناپلئون در روسیه و شکست نهایی ناپلئون از اتحاد دول اروپایی (روسیه و اتریش و انگلیس) و اشغال پاریس، همه امیدهای دولتمردان ایران را به هر گونه دریافت کمک از طرف فرانسوی‌ها را مبدل به یاس کرده بود (Teimuri, 2005, 2013).

گذشته از اینها علاوه بر گرفتاری‌های داخلی فتحعلیشاه و از جمله سرکشی و نافرمانی بعضی از خوانین خراسان، قلمرو شرقی ایران نیز به تحریک روس‌ها از طرف ترکمن‌ها در معرض خطر قرار گرفته بود. در چنین وضعیتی بود که فتحعلیشاه در دنباله وسوسه‌های سرگور اوزلی سفیر انگلیس متقاعد گردید که به منظور صلح با روس‌ها، قطعنامه‌ای را با روس‌ها امضا کند (Teimuri, 2005, 2013).

در نتیجه در چنین شرایط نامطلوبی عهدنامه گلستان با روسیه امضا گردید که در طی آن ایران بسیاری از متصرفات قبلی خود از جمله باکو و دربند و گنجه و گرجستان را از دست داد و در واقع قسمت بزرگی از خاک ایران عملاً ضمیمه روسیه گردید. همچنین ایران قرارداد نامطلوبی را در مورد تعرفه‌های گمرکی پذیرفت. اما شاید بدترین شرایط مذکور در عهدنامه گلستان، ماده ۵ عهدنامه بود که به موجب آن روس‌ها، عباس میرزا را وارث قانونی تاج و تخت سلطنت ایران دانستند و قول دادند که چنانچه بر سر مساله جانشینی او، اختلافی در ایران روی دهد او را یاری دهند. بدین گونه روس‌ها با استناد به همین بند، وسیله سودمندی برای دخالت مستقیم در اوضاع داخلی ایران به دست آوردند و به تعبیر کلمنت مارکام جغرافیادان انگلیسی:

روس‌ها برای آنکه اسباب بهانه در دست داشته باشند و در آتیه هر زمان که موقع مناسبی روی دهد بازی گرگ و میش درآورند و به همسایه خود تعدی کنند، خطوط سرحد حدود ممالک خود و ممالک ایران را معین نمودند و این مساله مهم را مبهم گذاردند و به عهده تعویق انداختند (Markham, 1988).

نقش عملی علما در جنگ‌های دوم ایران و روس

جنگ دوم ایران و روسیه در عهد فتحعلیشاه موجب شد قریب یکصد و شصت هزار کیلومتر مربع از اراضی حاصلخیز و پرجمعیت ایران که در قفقاز واقع بود از دست برود. مشخص نبودن مرزهای دقیق بین ایران و روسیه در عهدنامه گلستان و دست اندازی روس‌ها به قلمرو ایران از جمله بخش‌های ارس، گوگچه، قپان و نارضایتی‌های وسیع مردمان این شهرها نسبت به حاکمان روسی و فتوای گسترده مجتهدین در خصوص جهاد از مهم‌ترین عوامل شروع دوباره این جنگ‌ها بودند.

در مورد چگونگی اعلان جهاد و شرکت روحانیان در امور جنگ، مورخین و مولفین دیدگاه‌های متفاوتی دارند. مولف ماثرالسلطانیه، که از منابع کهن و دست اول جنگ‌های ایران و روس است، شرکت علما در جنگ و اعلان جهاد را بنا به درخواست عباس میرزا و قائم مقام می‌داند و می‌نویسد:

نایب السلطنه و قائم مقام، بعد از عرضه داشت به دربار خاقان جم‌جاه، اولاً عالی جناب حاجی ملا باقر سلماسی و ثانیاً صدرالمله والدین مولانا صدرالدین محمد تبریزی را برای استفتا و حل مسایل و تحقیق مدعا از شیخ جعفر نجفی و میرزا ابوالقاسم جابلقی و آقا سید علی مجتهد، نورالله مضاجهم و شکرالله ساعیه، به عتبات عالیات عرش درجات روانه نمودند و نیز مکاتبات و مراسلات در این خصوص به تفتیش آیات و فصوص به علمای اصفهان و یزد و کاشان، مانند مرحوم حاجی محمد حسین امام جمعه اصفهان و ملا علی اکبر ایچی و آخوند ملا احمد کاشانی نگاشتند (Donboli, 2005).

اما بر طبق گفته ناسخ التواریخ اولین فقیهی که رسماً وارد منازعات ایران و روس گردید سید محمد اصفهانی و البته به درخواست عباس میرزای ولیعهد بود. ظاهراً در مدت زمانی که قفقاز به زیر سلطه روسیان بود، توسط عباس میرزا و ملازمان او اخبار متعددی از تجاوز و دراز دستی آنان به زنان مسلمان و تاراج اموال مردم به گوش این فقیهرسیده بود:

در این مدت که در اراضی مسلمانان جماعت روس مسلط بودند از دراز دستی با زنان بیگانه و اخذ اموال مردم خودداری نمی‌نمودند. این حدیث به دست بعضی از چاکران نایب السلطنه که از مصالحه با روسیان دلگران بودند، گوشزد آقا سید محمد اصفهانی که ساکن عتبات عالیات بود، گشت و او به درگاه شاهنشاه ایران نگاشت که این هنگام جهاد با جماعت روسیه فرض افتاده. پادشاه اسلام را در این امر رای چگونه است. شه‌ریار تاجدار فرمود که ما پیوسته به اندیشه جهاد شاد بوده ایم و خویشتن را از بهر ترویج دین و رونق شریعت نهاده ایم (Sepehr, 2011). ناسخ التواریخ در ادامه شرح داده است که بعد از آنکه سید محمد اصفهانی معروف به مجاهد، حمله مجدد به روس را طی نامه‌ای به شاه ایران واجب دانست و فتحعلیشاه نیز که خود البته به شدت دارای روحیات دینی بود، از این فتوا استقبال کرد و یا اینکه علیرغم میل باطنی

در کار انجام شده قرار گرفت، این فقیه از نجف به سمت تبریز که در آن مقطع محل سکونت فتحعلیشاه بود، حرکت و به دارالخلافه شاه ایران وارد و مورد استقبال گرم فتحعلیشاه و درباریان قرار گرفت (Sepehr, 2011). ارادت و اعتقاد عجیب مردم به علما که در برخی موارد با خرافات نیز عجین شده است از جمله مواردی است که در طول سفر افرادی همچون سید مجاهد به چشم می‌خورد و می‌توان به روشنی دریافت که در عهد قاجار، فقها و مجتهدین، قسمت مهمی از اعتقاد و ایمان مردم بوده‌اند:

در مدت چند روزی که آقا سید محمد در قزوین توقف داشت، اهالی شهر اطراف آن دسته دسته به دیدار سید و دیگر روحانیان می‌شتافتند و برای تبرک دست آن‌ها را می‌بوسیدند. و حتی گفته شده است که پس از آنکه سید، در حوض مسجد شاه قزوین وضو گرفت اهالی آن شهر در اثر حسن عقیدتی که درباره وی داشتند، تمام آب حوض مسجد را در اندک زمانی، محض تبرک و استشفای بردند (Modarres, 1990).

همچنین متن دو نامه از عباس میرزا و یک نامه از فتحعلیشاه در دست است که تا حدودی نشان می‌دهد که شرکت روحانیت در جنگ، بنا به خواست واراده عباس میرزا بوده است. نامه اول به تاریخ رمضان ۱۲۴۱ ه. ق از طرف عباس میرزا به آصف الدوله نوشته شده است: آمدن او (میرمحمد مجاهد) هم در این وقت که ایلچی (روسیه) می‌آید، یکی از نتایج اقبال بی‌زوال است. چرا که اگرچه، آنچه منظور نظر همایون می‌باشد و ما هم مکرر عرض کرده ایم اقدام به کار بشود، وجود او یکی از اسباب و اظهار و اصرار او و علمای اسلام در کار جهاد و غزا در نظر روسیه و همه دولت‌ها عذر کلی است. و الا ایلچی می‌آید، سخن تازه داشته باشد که مصلحت پذیرفتن آن بهتر از مصلحتی باشد که حالا دیده اند، باز اصرار او و ائمه و علمای اسلام را اسباب منت کلی روسیه می‌توانند کرد. خلاصه بحمدالله تعالی آنچه شده و می‌شود همه تأییدبخش و اقبال شاهنشاهی می‌باشد (Ghaem Magham Farahani, 2001).

در نامه دیگری که باز بعد از این نامه، عباس میرزا به آصف الدوله نوشته، جزئیات بیشتری از اهداف خود آورده‌است:

آمدن جناب معزی الیه (سید محمد مجاهد) در این وقت مفید فایده کلیه است. چرا که اگر صلح را مضبوط کند، منت‌ها بر سر روسیه می‌توان گذاشت که با آمدن او و شورش اهل اسلام، باز مصالحه را بر هم نزدیکیم و اگر جنگ را شروع نمایید، حرف او اثر کلی خواهد کرد و وجود او سبب شور و شوق مردم خواهد بود، چنانکه می‌بینیم مردم تا شنیده اند او به دربار همایون می‌آید، شوری عظیم در دل‌های مردم افتاده. چون این خاصیت از آمدن معزی الیه می‌باشد. صلاح این است که ایشان دولت او را اعظم بسیار دهند و به قول عوام، هول عظیمی نکنند و قدغن شود که در راه‌ها به هر شهر می‌رسد ملاها با چاووش و علم استقبال کنند و همچنین از دارالخلافه ملاها به این وضع و شاهزاده‌ها به طریق خودشان استقبال نمایند که اگر این عظم را برای مصلحت کار به او ندهند، نه در صورت صلح از نشنیدن حرف او منتی می‌توان به روسیه گذاشت، نه در صورت جنگ، حرف او برای مردم خودمان مایه‌ای و آمدنش برای روسیه باعث حرف خواهد بود. جناب معزی الیه مردی است ملا وضعیف و اسباب جلالش دو سر ملا و سید فقیرند و عظم جلوه آن بسته به این طورهاست که بشود. باری تفنگ خوبی پر شده، اگر خوب خالی بشود. چون طالع شاهنشاهی اسباب همه کارها را آماده نموده و می‌نماید (Ghaem Magham Farahani, 2001).

به نظر می‌رسد هدف عباس میرزا از نگارش نامه فوق آن باشد که اگر نماینده روسیه به خواسته‌های دولت ایران برای استرداد سرزمین‌های از دست رفته در عهد نامه گلستان عمل کند، به فرمان جهاد روحانیان و قعی نهد و از این طریق بر دولت روس منت نهد که علیرغم فتوای جهاد مجتهدین که لازم الاجراست، ما راه صلح را انتخاب کردیم، و اگر نماینده دولت روس شروط ایران را نپذیرد، به فتوای مجتهدین و با تحریک آنان همه مردم به میدان جنگ کشیده شوند.

اما نامه فتحعلیشاه به عباس میرزا صراحت بیشتری دارد و اطلاعات شفاف تری در اختیار ما می‌گذارد. این نامه در سوم ذی حجه سال ۱۲۴۱ ه. ق یعنی چند هفته قبل از شروع جنگ نگاشته شده است:

در هر مورد من قصد و نظر شما را انجام داده ام. شما مصلحت دانستید آقا سید محمد با روسای مذهبی به اینجا آورده شوند. بسم الله آن‌ها آمده اند. شما به من گفتید به سلطانیه بیایم. بسم الله من اینجا هستم. شما پول می‌خواستید، شما پول داشتید. اگر پول بیشتری می‌خواهید من آورده ام. شما وضع سرحد و احوال امور را می‌دانید. اگر فکر می‌کنید صلح مصلحت می‌باشد صلح نمایید. اگر خواهان جنگ هستید آن را شروع کنید و مسوولیت آن را به گردن بگیرید. چون مرا تا اینجا کشانده‌ای دیگر بهانه نیاور که من همراهی نکرده‌ام (Teimuri, 2005). متن این نامه گویای آنست که دعوت روحانیان به ایران به اراده عباس میرزا بوده و شاه به اصرار نایب السلطنه حاضر به این کار شده و اختیار جنگ و صلح را به ایشان داده است.

اما در مقابل، مورخین دیگری همچون اعتماد السلطنه در تاریخ منتظم، شروع دوباره جنگ‌های ایران و روس رانه به درخواست عباس میرزا، بلکه فتوای جهاد برخی علما و اصرار آنان به جنگ، علیرغم میل باطنی فتحعلیشاه و عباس میرزا می‌دانند. به تعبیر تاریخ منتظم: در این سال علمای اعلام از سوءسلوک کارگذاران روس نسبت به مسلمانان گنجه و قراباغ خبردار شده به وجوب جهاد فتوی نوشتند و آقا سید محمد مجتهد اصفهانی از عتبات عالیات به حضور خاقان صاحبقران آمده و در این باب ابرام نمود (Etemad al-Saltaneh, 1978, 1988).

تاریخ منتظم در ادامه نحوه شروع جنگ بین ایران و روس در سال ۱۲۴۲ ق را اینچنین بیان کرده است: در این سال بنا بر میل و تکلیف علما فیما بین دولتی ایران و روس، جنگ به سختی درگرفت (Etemad al-Saltaneh, 1978, 1988).

میرزا رضا قلی خان هدایت در روضه الصفا نیز از جمله مورخینی است که علت شروع جنگ‌های دوم ایران و روس را، به علت اصرار مجتهدین و فتوای ایشان علیرغم میل باطنی شاه می‌داند و می‌نویسد:

برامنی دولت ابد مدت اسلامی چنان خاطرنشان شد که بعد از تسلط روسیه بر گنجه و شیروانات و قراباغ، دست تعدی بر عرض و ناموس اهالی اسلام دراز کرده، به انطماس ملت اسلام و اندراس شریعت خیرالانام مجد و ممدند و به نسخ و فسخ دین مبین خیرالمرسلین، راعی و ساعی، و این اخبار مخالفت آثار در بلاد ایران پراکنده گشت و بنیاد صبر و سکون علمای متعصب از جای کنده آمد. همانا کارگزاران دربار حضرت ولیعهد کامکار، که علما بر بعضی مصالح راضی به مصالحه نبودند نیز در این باب تقویته نمودند، علمای ایران که بر حسب مذهب اثنا عشری خود را نایب امام و مجتهد انام می‌دانستند از دیار عرب و عجم به همه و دمدند درآمدند که اگر پادشاه ایران در این باب مسامحه و معاطله کند تکلیف ما که مروجان دین مبین و حامیان شرع حضرت سیدالمرسلینیم، آن است که بالاتفاق با همه عوام و خواص اهل آفاق موافقت و رزیم و مرافقت جوییم و با سرداران دولت روسیه راه محاربت و مضاربت پوییم، اگر مغلوب شویم و مقتول آییم عواقب ما به خیر و منزل و مرجع ما بهشت عنبر سرشت، و اگر غلبه کنیم مال کار ما بر تحصیل ثبوت خواهد بود (Hedayat, 2001).

هدایت در ادامه از ناچاری شاه به تمکین حکم علما سخن گفته که: پادشاه ذی قاجار ناچار بدان گروه شریعت پژوه موافقت کرد و آنان را به قید موافقت درآورد و اگر نعوذبالله چنین نکردی بلوای عام شدی و کار سلطنت خاصه تمام (Hedayat, 2001).

مشابه همین ادعا در حقایق الاخبار تکرار شده است واز حرکت روحانیت به دربار شاه قاجار به عزم جنگ سخنرفته است (Khormouji, 1965).

به نظر نگارنده علما در جنگ دوم ایران و روس نه به درخواست عباس میرزا که به صورت کاملاً خودجوش آغازگر جنگ دوباره شدند و در واقع اصرار و فتوای روحانیت برای شروع نبردی دوباره بود که شاه و عباس میرزا را علیرغم میل باطنی وادار کرد که مجدداً با روس وارد جنگ شوند. دلیل این مهم آنست که اگر به درخواست نایب السلطنه فتوای به جهاد داده بودند دیگر لزومی برای شرکت آنان در جنگ وجود

نداشت در صورتی که می‌دانیم بسیاری از آنان به صورت فیزیکی وارد عرصه جنگ شدند و همین امر نشان دهنده اهمیت شروع دوباره جنگ نزد ایشان بوده است. به دیگر سخن، می‌توان انتظار داشت که مجتهدین، به درخواست شاه یا ولیعهد، فتوای جهاد برای عموم صادر کنند و از این طریق همه را به میدان جنگ بکشانند، اما منطقی و پذیرفته نیست که حکومت قاجار از مجتهدین بخواهد که رسماً و به صورت فیزیکی وارد عرصه جنگ شوند. عموماً نقش مجتهدین در چنین مواقع حساسی بیشتر صدور فتوای جهاد است و اگر شاهد هستیم که عده‌ای از مجتهدین صاحب فتوا، کفن پوش وارد عرصه جنگ می‌شوند ناگزیر باید بپذیریم که این گونه حرکات، ناشی از اعتقادات قلبی آنان و به صورت کاملاً اختیاری رخ داده است. هر چند به نظرمی رسد، عباس میرزا نیز بی‌میل به جنگ دوم نبوده است و به خاطر شکست در جنگ اول، ترجیح می‌داد که با هجومی دوباره و شکست قوای روس، به نحوی وجهه سیاسی و نظامی ایران را بهبود ببخشد. ایران شناس بریتانیایی پروفیسور پیتز آوری در این زمینه می‌گوید:

«شهامت ایران در شروع کردن دوره دوم جنگ‌های ایران و روسیه را بایستی ناشی از اعتراضات برخی از مجتهدین به معاهده گلستان و نیز تحریکات درباریان دانست. گروهی از مجتهدین که تاب تحمل پیروزی یک کشور کافر را بر ایران نداشتند، خواستار جنگ با روسیه بودند. فتح‌علیشاه مایل به جنگ با روسیه نبود زیرا نمی‌خواست هزینه یک جنگ دیگر با روسیه را تحمل کند.» (Avery, 1994).

از طرف دیگر روحیات شخص عباس میرزا که به شدت به پیشرفت ارتش و نظام شاهنشاهی می‌اندیشید و در واقع تمایل زیادی داشت تا ارتش ایران را در حد ارتش کشورهای همچون فرانسه و یا بریتانیا تجهیز نماید، چندان با استمداد از علما جهت صدور فتوای جهاد همخوانی نداشت. آگوست بن تاون فرانسوی، که به منظور تعلیم و تجهیز ارتش قاجار به ایران آمده بود و با عباس میرزا حشر و نشر فراوان داشت و در ارتش او تعلیمات نظامی می‌داد در این باره آورده است: «کمتر کسی به اندازه او از ادبیات و علوم شرقی اطلاع دارد. در ضمن بسیار علاقه مند است بدانند چه عواملی باعث پیشرفت غرب گشته است و حاضر است همه سنت‌های ملی و مذهبی را برای پیشرفت ایران کنار بگذارد و هرگونه تأسیسات نظامی و غیر نظامی که لازم باشد به سبک غرب بنیان گذاری کند. به این دلیل خارجی‌ها و فرانسوی‌ها را به گرمی می‌پذیرد. ناپلئون را سرمشق خود قرار داده، و او را یک قهرمان می‌داند.» (Ben Taun, 1990).

در نتیجه علمای نامی وقت در این جنگ نه فقط به صورت نظری و صدور فتوا، که به صورت عملی شرکت کردند. اعلان جهاد از جانب آنان فرصتی بود که برای اولین بار به صورت رسمی، مقام خویشان را به عنوان نمایان امام مطرح کرده، و همه سران کشور را به جنگ با روس ترغیب کنند.

بدین ترتیب برای اولین بار جماعتی از فقها و روحانیان طراز اول شیعه از اقصای نقاط ایران و عتبات، به جهت تشویق شاه و مردم به جنگ، در دربار شاه تجمع کردند و به نوعی عهده دار شروع دوباره جنگ ایران و روس گردیدند:

«روز جمعه هفدهم ذیقعه (سال ۱۲۴۱ق)، جناب آقاسید محمد و حاجی ملا محمد جعفر استرآبادی و آقا سید نصرالله استرآبادی و حاجی سید محمد تقی قزوینی و سید عزیز الله طالش و دیگر علما و فضلا وارد لشکرگاه گشتند و شاهزادگان و امرا ایشان را پذیره کردند. در روز شنبه جناب حاجی ملا احمد نراقی کاشانی که از تمامت علمای اثنی عشریه فضیلتش بر زیادت بود، به اتفاق حاجی ملا عبدالوهاب قزوینی و جماعتی دیگر از علما و حاجی ملا محمد پسر حاجی ملا احمد که او نیز قدوه مجتهدین بود از راه برسید. تمامت شاهزادگان و قاطبه امرا و اعیان نیز به استقبال بیرون شتافتند و جنابش را با تکبیر تهلل و مکان و محلی جلیل فرود آوردند و این جمله مجتهدین که انجمن بودند به اتفاق فتوی راندند که هر کس از جهاد با روسیان باز نشیند از اطاعت یزدان سربرتافته، متابعت شیطان کرده باشد.» (Sepehr, 2011).

بدین ترتیب اجتماع بزرگی از علما و مجتهدین نامی کشور در چمن سلطانیه که محل اسکان فتحعلیشاه جهت هدایت جنگ بود، تشکیل گردید تا تصمیم نهایی در مورد روسیه گرفته شود. نتیجه این اجتماع، فتوای قاطع جهاد توسط مجتهدین و الزام اجرای آن به فتحعلیشاه بود که رضاقلی خان هدایت شرح آن را آورده است:

باید حضرت صاحبقران با دولت بهیه روسیه، ترک مصالحه و مدارا کند و لازم است و واجب شرعی، که عداوت و منازعت آشکار سازد، چه بر ما معلوم شده که سلوک اهالی آن دولت در بلاد متصرفه قرا باغ، تعرض به عرض و ناموس و تمسخر به دین و آیین اهالی اسلام و الامقام به نحوی است که در شریعت ما ننگ و مایه نزاع و جنگ، تکلیف پادشاه ایران و تمامی اهل اسلام و ایمان در جهاد با روسیه است (Hedayat, 2001).

چنین اجتماع و یگانگی میان علمای شیعه مطلقاً سابقه نداشت و با توجه به شأن و منزلت خاص آنان میان شاه و مردم، تمام دستوراتشان، بی فوت وقت انجام می‌شد. اما به نظر می‌رسد که صدور فتوای جنگ توسط علما و تشویق و ترغیب مردم برای شروع جنگ مجدد با روس‌ها، بدون در نظر گرفتن محاسبات نظامی و بررسی این موضوع که آیا عموماً ارتش ایران قدرت رویارویی با قوای روس را دارد یا خیر، صورت گرفته است. در هر صورت باید بدون تعصب پذیرفت که فتوای جهاد با روس‌ها در آن مقطع، چندان کار مناسبی نبوده است و بدون در نظر گرفتن ملاحظات سیاسی و نظامی و صرفاً به انگیزه‌های دینی صورت گرفته است، به طوری که افرادی همچون میرزا عبدالوهاب معتمد الدوله و وزیر دول خارجه جناب میرزا ابوالحسن خان، که درک واقعی تری نسبت به این مسائل داشتند، به هیچ وجه جنگ مجدد را به صلاح ندانسته و به آن رضایت نمی‌دادند اما بلافاصله با جواب‌های درشت علما رو به رو شدند:

«مجتهدین ایشان را پیام‌های درشت فرستادند و گفتند همانا شما را در عقیدت و کیش خود فتوری است و اگر نه چگونه جهاد با کافران را مکروه می‌شمایید، لاجرم ایشان دم در بستند.» (Sepehr, 2011).

حتی سفیر روسیه در ایران نیز تمامی تلاش خود را نمود تا شاه و علما را راضی نماید که از شروع مجدد جنگ با روس صرف نظر نمایند و با توجه به جابه جایی قدرت در روسیه و مرگ امپراطور قدیم و به قدرت رسیدن نیکلای، پیوسته به دولت ایران گوشزد می‌کرد که پیکی را جهت تبریک امپراطور جدید و تعزیت پادشاه گذشته روانه دربار روسیه نمایید اما مطلقاً دربار ایران که به شدت از واکنش علما نسبت به این موضوع وحشت داشت، به سخنان وی توجهی نشان نداد، تا جایی که سفیر روس درخواست کرد که مستقیماً با خود علما دیدار کند تا بلکه آنان را از اندیشه نبرد با روس منصرف کند، اما با پاسخ تند مجتهدین رو به رو شدند:

شریعت ما با کفار از در مهر و حفاوت سخن کردن گناهی بزرگ باشد. اگرچه روسیان از حدود ایران بیرون شوند هم جهاد با ایشان را واجب دانیم (Sepehr, 2011).

در هر صورت با خواست و اراده علمای وقت جنگ دوم ایران و روس آغاز گردید و البته چنین اجتماع و یگانگی از جانب علمای شیعه سابقه نداشت. دستوراتشان تمام و کمال به مدیران مملکت ابلاغ گردید و هیچکس را یارای مخالفت با احکام ایشان نبود و فتواها و اوامرشان تکلیف همه مردم را روشن کرده بود. در واقع مخالفت با عقاید و احکام آنان مخالفت با دستورات یزدان بود.

باری حتی "حضرت خاقان صاحب قران" فتحعلیشاه نیز یوغ اطاعت از حکم جهاد را گردن نهاد. زیرا:

تمامت فقها و علما که به حسب مذهب پیروی ایشان بر پادشاه ایران عهد، لازم بود، فتوی دادند و مجله نگاشتند که این امر یعنی جهاد بر پادشاه و همه مسلمانان واجب است و مسامحه در این باب کفر و ضلالت (Sepehr, 2011).

فتحعلیشاه علیرغم اینکه به خوبی از خطر این جنگ نابرابر آگاه بود و به خصوص که تزار جدید روسیه با ارسال سفیر مخصوص خیال آشتی داشت، اما با وجود این چاره‌ای جز اطاعت از فتوای مجتهدین نداشت و:

زمام رفع این فتنه عظمی از دست تصرف پادشاه دانش آگاه اسلام بدر رفت و کار ملک به کف کفایت گروهی بی کفایت افتاد. عوام کالانعام را کار به جایی رسید که احکام علما را بر اوامر سلطان ترجیح دادند و گوش جان و دل بر طاعت و اطاعت مجتهدین دادند. تا در همه ایران کار چنان شد که اگر حضرت صاحبقران بر رای علما انکار کند، اهالی ایران سلطانی برانگیزند و به مخالفت شاهنشاه اسلام برخیزند (Sepehr, 2011).

بنابراین آشکار است که دور دوم جنگ‌های ایران و روس بیشتر تحت تاثیر عوامل دینی رخ داده است و در هنگامه‌های، توسط ایران آغاز گردیده است که قدرت نظامی ایران قابل مقایسه با روسیه نبوده است. به خصوص اینکه حکم جهاد مجتهدین، زمانی به اجرا در آمده است که تزار روسیه (نیکلای)، در فکر صلح و آشتی با ایران بود و به همین منظور در صدد شد منشیکو را که از اعیان دربار و خاندان معروف بود، به ایران بفرستد. و این نماینده جهت امضای قرارداد صلح با هدایای فراوانی، از جمله تخت بلورین پرقیمتی، در سلطانیه به حضور شاه رسیده بود. ناسخ التواریخ در این باره می‌نویسد:

جمعه دهم ذیقعد، نایب السلطنه حاضر درگاه شد و از قبل نیکولای ایمپراطور روس، کینیز منچیکف به سفارت ایران آمد و بر حسب فرمان سه شنبه چهاردهم ذیقعد، خسروخان والی کردستان و فرج الله خان آدخلوی افشار او را استقبال کرده و در سراپرده آصف الدوله الله یار خان وزیر اعظم فرود آمدند. و شانزدهم ذیقعد در حضرت شهریار بار جست و مکتوب ایمپراطور برسانید و تخت بلوری که به هدیه‌ای داشت پیش گذرانید و این تخت را الکسندر بولیچ از بهر شاهنشاه ایران پرداخته بود، چون او نماند برادرش نیکولای بعد از جلوس بر سریر سلطنت پادشاهی همان تخت را ارسال داشت (Sepehr, 2011).

بنابراین روشن است که پس از پایان مرحله اول جنگ، تزار جوان روسیه، لاقدر در کوتاه مدت سر جنگ و کشورگشایی نداشته است. اما از یک طرف عباس میرزا به خاطر جبران شکست اول و بازپس گیری سرزمین‌های از دست رفته، و از طرف دیگر مجتهدینی که به استناد به برخی متون دینی، فتوا به ضرورت جهاد داده بودند، تمایل فراوانی به شروع جنگی دوباره داشتند و به نظر نگارنده، این جنگ دوم یکی از بزرگترین اشتباهات سیاسی تاریخ ایران بوده است و نتیجه آنکه جنگ‌های دوره دوم ایران و روس طولانی نشد و با شکست ارتش ایران در نبردهای مختلف، عهد نامه ترکمانچای بر ایران تحمیل گردید.

به هر حال، با شروع مرحله دوم جنگ‌های ایران و روس، اعتبار علمای شیعه به اوج رسید. شاید اگر نتیجه جنگ غیر از آن بود که اتفاق افتاد، حرمت و احترام روحانیت از آنچه که بود بیشتر نیز می‌گردید. ولی شکست ارتش ایران و گشوده شدن قسمت عمده‌ای از خاک کشور و پیشروی ارتش دشمن تا میانه، سبب تردید اذهان مردم نسبت به تقدس، و مقام معنوی آنان گردید (Keshavarzi, 2000).

از طرف دیگر این شکست باعث شد اولین واکنش‌های احتیاط آمیز نسبت به مشارکت در این سنخ از اقدامات برای روحانیان آشکار گردد. علما با بهت و حیرت در شوک ناشی از عواقب مداخله خود در جنگ و کاهش منزلت اجتماعی‌شان فرو رفتند و تا مدت‌ها "فتح لسان منافقین" آن‌ها را به شدت منزوی نمود. به صورتی که حرکت‌های بعدی آن‌ها در عرصه‌های اجتماعی و سیاسی به نحو ملموسی تحت الشعاع این واقعه قرار گرفت (Mirzaei, 2011) به طوری که بعد از اغتشاشات ناشی از اعطای امتیاز تنباکو به کمپانی رژی در ایران و دخالت علما در چندوچون این قضیه، ناصرالدین شاه با زیرکی و طعن به خطرات این جنگ می‌گوید:

هنوز آن فقره جهادیه علمای کربلا و نجف که آمدند طهران و فتحعلیشاه بیچاره را واداشته، با دولت روسیه به جنگ و جدال انداخته، از نظرها دور نشده است. و هر چه دولت ایران تا به حال می‌کشد از نتیجه همان نصایح علماء آن وقت کربلا و نجف است (Adamiyat, 1985).

با شکست ایران در جنگ دوم نیز، فارسنامه ناصری از بی اعتنائی و حتی تصمیم مردم تبریز به آزار و اذیت نمودن سید مجاهد حکایت

کرده و می‌نویسد:

و عوام الناس تبریز به جهات مختلف با ایشان (سید محمد مجاهد)، بی اندامی می نمودند، و یکی از جهات آنکه سیدی جلیل القدر از خطبای تبریز، در جنگ کشته شده بود و جماعتی دیگر از مجاهدین در آنجا از جان گذشته بودند و چون عوام تبریز جناب آقا سید محمد را مباشر جنگ و شکست عهد مصالحه با روسیه می دانستند، و در خیال آزار او بودند، جناب عبدالله خان امین الدوله که مهماندار عالی جنابان مجتهدین بودند، مراتب را خدمت شاهنشاهی عرض نمود و شهريار دیندار، برای رعایت شرع مبین روزی به دیدن جناب آقا سید محمد رفتند، و نهایت احترام را به جای آوردند، و عوام تبریز چون این گونه محبت را دیدند، از نیت آزار روی برگردانیدند (Jafarian, 1994).

هرچند رابطه دولت و روحانیان پس از شکست در جنگ رو به تیرگی نهاد، اما این جنگ به شاه و دربار و همچنین به روحانیان و مردم نوعی خودآگاهی سیاسی داد. اولاً دو طرف به مزایای همکاری دین و دولت و معایب و نواقص موجود پی بردند، دوم این که میزان قدرت این دو نهاد در جامعه آشکار شد. بدین ترتیب هم شاه و دربار، و هم علما و فقها دریافتند که به چه میزان در جامعه از قدرت و نفوذ اجتماعی برخوردارند (Mozaffari, 2008). به نظرمی رسد حضور فیزیکی علما و مجتهدین در جنگ‌های دوم ایران و روس، اولین تجربه اجرایی ایشان در امور سیاسی بود. تجربه‌ای که البته برای حکومت موفقیت آمیز نبود.

نتیجه آنکه جنگ دوم ایران و روس منجر به عهدنامه‌ای موسوم به ترکمانچای گردید که به تعبیر یکی از محققان: «دولت ایران محال حاصلخیز و پرمفعت قره باغ و شوره گل و قسمتی از صحرای مغان و حاکمیت بحری دریای خزر را از دست داده و آخرین ارمغان‌های نادر شاه را بر ایران از دست داد و از آن طرف، دولت امپراطور انگلیس در آسیای مرکزی دارای مقامی شد که می‌توانست بعدها از توسعه نفوذ و سیاست در آسیای مرکزی و جنوبی و سواحل بحر عمان جلوگیری نماید. در نتیجه، روس‌ها مقاصدی را که در معاهده گلستان به دست نیاورده بودند، این دفعه دو برابر آن را تحصیل نمودند.» (Khamachi, 1992).

نتیجه‌گیری

نظر به قدرت و جایگاه ویژه‌ای که روحانیت شیعه در عهد قاجار داشت، به همین علت بررسی روابط مجتهدان دینی با مقامات دولتی و چالش‌ها و اختلافاتی که بین آن‌ها در جریان بوده است از مهم ترین مسائل تاریخ قاجار از یک طرف و تاریخ اسلام از طرف دیگر محسوب می‌شود. از دیدگاه کلی مجتهدان شیعه این گونه استدلال می‌کرده اند که امور مذهبی و عبادی و امور داوری و دادگستری مسلمانان بی چون و چرا در حوزه مسوولیت مجتهدان است، ولی رسیدگی به امور سیاسی و اداره کشور امری است که باید پس از بررسی پیرامون آن تصمیم گرفت. به همین علت برخی از مجتهدین در عصر قاجار بر این باور بودند که باید امور سیاسی کشور نیز زیر نظر مجتهدان باشد و از آنجا که فعلاً زمینه برای تحقق این مهم به صورت صد در صد فراهم نیست لذا حداقل نباید تصمیمات حکومت با مبانی شرعی مغایرت داشته باشد. به همین علت به همراه تعامل گسترده‌ای که بین پادشاهان قاجار و علمای شیعه در مقاطع مختلف وجود داشت، چالش‌ها و اختلافات زیادی نیز بین آنان در جریان بود. اما عمده ترین مورد همکاری وسیع علمای شیعه با حکومت قاجار در دوران جنگ‌های ایران و روس تحقق یافت که در دور اول نبرد ایران و روس، علما با صدور فتوی و نگارش رساله‌های جهادی، مردم را به نبرد و رویارویی مقابل روس‌ها ترغیب می‌نمودند اما در دور دوم نه تنها صدور فتاوا همچنان ادامه داشت بلکه روحانیت شیعه در کنار شاه قاجار، به نبرد با روس‌ها در میدان جنگ مشغول شدند و البته نتیجه این نبردها شکست ارتش ایران بود که منجر به تحمیل عهدنامه‌های گلستان و ترکمانچای گردید.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازن اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازن و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Adamiyat, F. (1985). *Ideology of the Constitutional Movement in Iran*. Tehran: Payam Publications.
- Avery, P. (1994). *Modern Iran: From Establishment to the Fall of the Qajar Dynasty* (Translated by M. Rafiei Mehrabadi ed.). Tehran: Atta'i Publications.
- Ben Taun, A. (1990). *The Travels of August Ben Taun* (Translated by Mansoureh Ettehadieh ed.). Isfahan: Ketabkhaneh Majmou'eh Farhangi Mazhabi Takht-e Foulad.
- Donboli, A. B. (2005). *Al-Ma'ather al-Saltaniyeh, Tarikh-e Iran va Horubha Ma'a Rusiya (The Imperial Monuments, History of Iran and its Wars with Russia)* (Translated by M. S. Abu ed.).
- Etemad al-Saltaneh, M. H. b. A. (1978). *Sadr al-Tavarikh (The Foremost of Histories)*. Tehran: Rozbahan Publications.
- Etemad al-Saltaneh, M. H. b. A. (1988). *Tarikh-e Montazam-e Naseri (Naseri's Ordered History)* (Edited by Dr. M. Esma'il Rezvani ed.). Tehran: Donya-ye Ketab Publications.
- Ghaem Magham Farahani, M. A. (1978). *Namehaye Parakandeh-ye Ghaem Maghami Farahani (Scattered Letters of Ghaem Maghami Farahani)* (Edited by Jahangir Ghaem Maghami ed.). Tehran: Iranian Culture Foundation.
- Ghaem Magham Farahani, M. A. (2001). *Ahkam al-Jihad wa Asbab al-Rashad* (Edited and with an introduction by G. H. Zargari Nejad ed.). Entesharat-e Bogheh.
- Guzanlu, J. (1983). *Jang-e Dah Sale-ye Iran va Rus (The Ten-Year War of Iran and Russia)*. Tehran: Donya-ye Ketab.
- Halm, H. (2010). *Tarikh-e Tashayyo (History of Shi'ism)* (Translated by M. T. Akbari ed.). Tehran: Adyan Publications.
- Hedayat, R. (2001). *Tarikh-e Rowzat al-Safa* (Edited by J. Kianfar ed.). Tehran: Asatir Publications.
- Jafarian, R. (1994). *Mirath-e Islami-ye Iran (Islamic Heritage of Iran)* (Vol. 1). Qom: Ayatollah Mar'ashi Najafi Library Publications, Hafiz edition.
- Keshavarzi, B. (2000). *Tashayyo va Ghodrat dar Iran (Shi'ism and Power in Iran)*. Tehran: Khavaran Publications.
- Khamachi, B. (1992). *Atash Bar Faraz Tabriz (Fire Over Tabriz)*. Tabriz: Iran Vich Publications.
- Khormouji, M. J. b. M. A. (1965). *Hagha'eq al-Akhbar-e Naseri* (Edited by H. Khadiv Jam ed.). Tehran: Zavar Publications.
- Lachini, A. (1947). *Ahvalat va Dast Khat-haye Abbas Mirza Qajar Nayeb al-Saltaneh (The Circumstances and Handwriting of Abbas Mirza Qajar, the Regent)*. Tehran: Afshari Printing House.
- Madani, J. (1982). *Tarikh-e Siyasi-ye Moaser-e Iran (Contemporary Political History of Iran)*. Qom: Islamic Publications.
- Markham, C. (1988). *History of Persia in the Qajar Period* (Translated by M. R. Farzaneh ed.). Tehran: Nashr-e Farhang-e Iran.
- Mirzaei, S. H. (2011). *Siasat be Vaght-e Goriz (Politics at the Time of Escape)*. Nashr-e Rokhdad-e No.
- Modarres Tabrizi, M. A. (1990). *Rihaneh al-Adab*. Tehran: Khayyam Bookstore.
- Mozaffari, A. (2008). *Monasebat-e Ruhaniyat va Dowlat dar Iran-e Moaser (Relations between the Clergy and the Government in Contemporary Iran)*. Qom: Maaref Publications.
- Najmi, N. (1995). *Abbas Mirza*. Tehran: Elmi va Farhangi Publications.

- Rajabi, M. H. (1999). *Rasael va Fatavai-ye Jihad (Letters and Fatwas of Jihad)*. Tehran: Ministry of Islamic Guidance Publications.
- Rajabi, M. H. (2004). *Maktoobat va Bayanat-e Siyasi-ye Ulamaye Shia (Political Writings and Statements of Shia Scholars)*. Tehran: Ney Publications.
- Sepehr, M. T. L. (2011). *Naskh al-Tavarikh* (Edited by J. Kianfar ed.). Tehran: Asatir Publications.
- Tajbakhsh, A. (1983). *Colonial Policies of Tsarist Russia, England, and France in Iran*. Tehran: Eqlal Publications.
- Tale, H., & Kazemzadeh, F. (2001). *Chekide-ye Tarikh-e Tajziyeh-ye Iran (Summary of the History of the Disintegration of Iran) Russia and England in Iran* (Translated by M. Amiri ed.). Tehran: Samarkand Publications Tehran: Entesharat va Amuzesh-e Enghelab-e Eslami.
- Teimuri, E. (2005). *Daily Notes of Sir John Campbell, the British Representative at the Court of Iran, Years 1833-1834*. Tehran: University of Tehran.
- Teimuri, E. (2013). *Political History of Iran in the Qajar Period*. Tehran: Sokhan Publications.
- Zibakalam, S. (1998). *Tradition and Modernism*. Tehran: Rozaneh Publications.